

KOGNITIV TILSHUNOSLIK FANINING RIVOJLANHISH TARIXI, MAQSADI VA UNING O'RGANILISH OBYEKTI.

N.Abbasova
S.Inomjonova

Annotatsiya: *Kognitiv semantika tilning ma'nosini insonlar miyasida qanday aks etishiga qarab belgilaydi yoki ifodalaydi. An'anaviy semantikadan farqli ravishda, kognitiv semantika lingvistik voqea-hodisalarni ekstra-lingvistik faktorlar ya'ni, asosan psixologik va ijtimoiy-madaniy faktorlarga tayanib o'rganadi.*

Kalit so'zlar: *Tafakkur, kognitiv tilshunoslik, sintaktik komponent, kognitologiya psixolingvistika, lisoniy tahlil, ensiklopedik ma'no, kognitiv faoliyat, kognitiv nazariya, kognitiv grammatika.*

Kognitiv tilshunoslik bilan shug'ullangan olimlar dastlab psixolingvistlar deya atalgan. Ular o'z tadqiqotlarida konseptual sistemaning bor yoki yo'qligi ustida bahs yuritganlar va shuning oqibatida noverbal o'ylashning mavjudligini isbotladilar. Konseptual tizim o'zgarmaydigan hodisa emas, aksincha rivojlanib boradigan tushunchalardan iboratdir. Olimlar belgilar bu juda muhim axborotlarni yetkazib berish uchun xizmat qiladi va bu belgilar insonlar tomonidan yaratilgan deb xulosa qilganlar. Lekin, ularning nazarida, konseptual tizim kattaroq va faqatgina uning kichikina bo'lagi belgilar orqali ifodalanadi. Konsept tushunchasi haqida esa hali yana alohida to'xtalamiz.

Kognitiv orqali tilshunoslikda ma'lumlik bilan birga mashhurlik ham keldi. Kognitiv tilshunoslik aniq bir fan doirasiga kirmaydi. Shuning uchun ham bu soha faqat falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmasdan, balki tilni ong bilan bog'laydi va shu xulosadan kelib chiqqan holda, kognitiv tilshunoslik bir qancha fanlar kesishmasida yotadi.

Kognitiv tilshunoslik psixologiya, falsafa, neyrofiziologiya, politologiya, sotsiologiya, etnografiya, antropolingvistika kabi fanlarni o'z ichiga oladi. Biroq bu kompleksda eng katta rol tilshunoslikka tegishli va bu bo'limning rivojlanishida asosan tilshunoslar o'zlarining katta hissalarini qo'shmoqdalar.

Shunday qilib, kognisiya, ya'ni bilish jarayoni, ma'lumotni qabul qilish, uzatish yoki yuborish va yaratish faoliyatini o'z ichiga oladi, bu holatlar lisoniy zahira bilan bog'liq bo'lib shubhasiz, bu lison bilan bilvosita yoki bevosita aloqada bo'ladi. Shu xususiyatiga ko'ra bilish fenomeni lisoniy qobilyat bilan bog'liqdir. 1989-yil Deysburgda (Germaniya) Xalqaro tilshunoslik simfoziumi bo'lgan va xuddi shu vaqtda kognitiv tilshunoslik rasmiy "yaraldi" ya'ni o'sha paytda kognitiv tilshunoslik bo'yicha birinchi Xalqaro konfrensiya bo'ldi. Bu simfozium qatnashchilari kognitiv tilshunoslikning Xalqaro assotsiatsiyasiga asos soldilar, "kognitiv tilshunoslik"

jurnalini yaratdilar va bu yo'nalishga qo'shimcha ravishda "Cognitive Linguistics Research" nomi ostida bir qancha monograflar yaratdilar.

Rasman paydo bo'lmasdan ilgari, 1980–yillarda ham kognitiv lingvistika bo'lgan, buni bir qancha monografiyalar nashrga chiqarilganidan ham bilishimiz mumkin (Lakoff, Johnson 1980; Johnson–Laird, 1983; Fauconnier, 1985; Lakoff, 1987; Langacker, 1987). Ammo rasmiy e'lon qilingandan keyin uning gullab yashnash davri bo'ldi va o'sha davrda ko'plab ilmiy izlanishlar olib borildi ¹

Geeraerts D. va Cuyckens H. fikricha, kognitiv tilshunoslik dunyo bilan bizning o'zaro aloqamizda uchraydigan o'rtacha (qiyin ham emas) ma'lumotlar strukturasi yetkazib beruvchi eng muhim omildir. Olimlar yana alohida shuni ta'kidlab o'tadilarki, kognitiv tilshunoslik tushunchasi va psixologiya bir xil yo'l va usulda tuziladi. Shunga qaramasdan kognitiv psixologiya kognitiv tilshunoslikdan ko'ra ancha umumiyroq hisoblanadi. Chunki kognitiv tilshunoslik ma'lumot uchun ma'noni uyushtirish, yuzaga keltirish va tashishdan iborat.

Til – bu ma'lumotlarni saqlash va yangi tajribalarni muloqotga kirishishiga yordam beradigan bilim strukturalarining yig'ilgan holatidir.

Keyinchalik, kognitiv tilshunoslikda 3ta eng muhim xususiyatlar paydo bo'ldi. Birinchisi, lisoniy tahlilda semantika, ikkinchisi, tilshunoslikda ensiklopedik ma'no va oxirgisi tilshunoslikda "ma'no" munosabati.

Lisoniy tahlilda semantikaning muhimligiga quyidagilar mos keladi: kognitiv nuqtai nazaridan oddiy va soddalilik: agar tilning birinchi xususiyati kategoriyalash bo'lsa, shunda "ma'no" tilshunoslikda ilk fenomenondir.

Tilshunoslikda ensiklopedik ma'no bu tilni kategoriyalash xususiyatlarini muvofiq kelishidir: agar til dunyoni kategoriyalash tizimi bo'lsa, dunyoviy bilim lisoniy shakllar bilan aloqador bo'lgan darajadan farq qiluvchi strukturaviy yoki tizimli lisoniy ma'noni joriy qilishga hojat yo'q.

Nihoyat oxirgisi, lisoniy ma'noning istiqbolli tabiati shuni anglatadiki, til reallikni bor bo'yicha tasvirlamaydi, chunki tilning kategoriyalash funksiyasi individual yoki madaniy ehtiyoj, qiziqish va tajribani aks ettiruvchi bilimni shakllantiradi. ²

Yana bir mashhur tilshunos D.U. Ashurova o'zining "Matn lingvistikasi" kitobida kognitiv tilshunoslik haqida quyidagicha yozadi: kognitiv tilshunoslik til va idrokning o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Kognitiv tilshunoslikda til ma'noni saqlaydigan tasvirlaydigan va yetkazib beradigan eng asosiy birlik sifatida qaraladi.³ Muallif kognitiv tilshunoslikdagi bir qancha muhim prinsiplarni sanab o'tadi:

¹ Беседина, Н. Концептуальное пространство морфологии //Концептуальное пространство языка: Сб. науч. трудов. — Тамбов,2005. — С. 149–156.

² Стернин, И. Методика исследования структуры концепта. //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж,2001. — С. 58–65.

³ Ashurova D.U., Galieva M.R. Text Linguistics. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2016 .-P- 96

- 1) til kognitiv mexanizmdek aqliy fenomen hisoblanadi;
- 2) til yaratuvchanlik, tasavvur qilish qobiliyatlari orqali xarakterlanadi;
- 3) kognitiv tilshunoslik o'zining asosiy e'tiborini til qolipi va aqliy strukturaga, dunyoni kategoriyalash va qabul qilish jarayoniga, shu bilan birgalikda ularni tilda aniq ko'rsatishga, bilim strukturalari hamda ularni og'izaki nutqqa namoyon qilishga qaratadi;
- 4) til faqatgina tilshunoslikda tashqi qolip bo'lmay, balki bilimni namoyish qilishning ichki sistemasi hamdir .

Sh. Safarovning fikriga ko'ra, tilshunoslikning vazifasi til orqali bilimni saqlash, qabul qilish uzatishdan iborat. Til funksiyalarini inson miyasidagi tafakkur bilan bog'lab tadqiq etishdir. Olim buni aynan quyidagicha ta'kidlaydi “Bilimning mavjudligi tilning mavjudligidan. Tilning o'zi esa kognitiv tizimning faoliyati mahsulidir, lisoniy tarkiblar tafakkur faoliyati natijasida shakllanadi. Shunday ekan tilshunoslik psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalar hamkorligi kognitiv faoliyat asosida voqelanuvchi hodisadir. Kognitiv tilshunoslik inson tomonidan til tizimini va ushbu tizimni harakatga keltiruvchi omillarni o'zlashtirishi va ulardan foydalanish qoidalarini qay yo'sinda tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Kognitiv tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o'rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo'lgan muloqat matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi”⁴

Kognitiv tilshunoslikning maqsad vazifasi shundan iboratki, til insoniyatni qamrab turgan urf–odati, madaniyati, tarixini anglashda tilning aniqlanishi, inson tajribasi va xotirasida saqlagan bilimni muayyan bir sistemaga solishi va uni boshqalarga yuborayotganda vositachi bo'lgan tilning rolini tadqiq etishdir.

Insoniyatning kundalik voqeaga munsoabati kognitiv nazariyaga xosdir. Chunki biz tajribalarimiz, bilim va ko'nikmalarimiz asosida voqelikni anglaymiz va uni nutqqa aylantiramiz. Nutq hosil bo'lishi esa eng murakkab jarayon bo'lib u quyidagicha jarayonda bo'ladi: nutq bosh miya po'stlog'i orqali boshqariladi va tashqi muhitdan o'tgan impulslar uni qabul qilib tahlil qiladi va nutq markaziga yuboradi. Nutqimiz bo'lishi uchun esa biz “bilish” tushunchasiga ham alohida to'xtalib o'tishimiz kerak. Bilish – bu eng avallo sezish va his qilish orqali yuzaga keladi.

Til va tafakkur bir–biri bilan shunchalik bog'langanki, ularning birisiz ikkinchisi mavjud bo'la olmaydi. Til tafakkurni ifodalash uchun yordamga keladi. Bu ikkiga tushunchaga tegishli falsafiy va psixologik ong tushunchasi mavjud. Ammo ong tafakkurdan ham katta tushuncha hisoblanadi. Ong psixologik jihatdan insoniyatning fikrlashiga tegishli bo'lsa, biologik tomondan esa manitqiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Bilish hodisasining yuqori bosqichi – tafakkur. Aslida bilish nima degani? Bilish bu

⁴ Сафаров, Ш. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Сангзор. - 2006. — Б. 4-27

inson bo'layotgan voqea–hodisalarni ongida aks ettirishidir. Bilishning ikki turi mavjud deyishadi tilshunoslikda. Ular: hissiy va aqliy bilishdir. Sezgi a'zolarimiz orqali bilish bu – hissiy bilish sanaladi va bunday bilish hayvonlarda ham mavjud. Aqliy bilish faqat odamzotning o'zigagina xos bo'lib, bunda his qilishdan tashqari voqea – hodisani anglaydi, fahmlaydi, uni saqlaydi va xulosalay oladi. Shu jarayon esa tilda tafakkur deyiladi va ushbu jarayonlarning har biri kognitologiyada muhim ahamiyatga egadir. Chunki kognisiyada ham inson ongidagi bilimni olishi, saqlashi va uzata bilishi eng muhim jarayondir.

Bilish tushunchasining mahsuli – oliy idrok fahmdir. Miyaning oliy hodisasi esa tafakkurdir. Inson tafakkur orqali tabiat va jamiyatdagi narsa – hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini ajratadi, tahlil qiladi va taqqoslaydi. Bular esa til yordamida reallashadi va insoniyat uchun tushunarli bo'ladi. Tafakkur kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'ladi. Insoniyat voqealigidagi hodisalarni ongiga saqlaydi va til yordamida uzatadi. Shu sababdan ham bilish tushunchasida ong muhim rol o'ynaydi.

Biz ong va bilish hodisasi tafakkur bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rdik. Til bilan esa chambarchas bog'liqdir. Har qanday fikr so'zlarda o'z ifodasini topadi. Bilish nazariyasining kengayishida tilning roli sezilarli darajada muhim sanaladi. Chunki biror bir ma'noni bera olmagan, ma'lum bir tovush beradigan so'zlar muayyan bir tushuncha bermaydi va inson ongiga hech qanday bilim kirib bormaydi. Ongimizda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni til orqali ifodalashimiz uning eng muhim belgilardan biri hisoblanadi. Tafakkurdagi fikrni bayon qilib bera olish funksiyasini bajar olmagan bunday so'zlar nutqda ham o'z rolini bajarib bera olmaydi.

Til va tafakkur ba'zi bir jihatlariga ko'ra farq qiladi. Masalan, til qonunlari va tafakkur qonunlari bir–biriga umuman to'g'ri kelmaydi. Til – grammatikaning o'rganish o'chog'i hisoblanasa (ega, kesim, aniqlovchi ...) tafakkur logika mantiq ilimining manbai hisoblanadi. Mantiq birliklari abstract tushunchadir. Til birliklari esa real voqeyidir. Mantiq faoliyati muhim bo'lgani bilan, ammo grammatik kategoriyalarsiz maqsadli bo'la olmaydi. Shu jihatlariga ko'ra kognitiv tilshunoslikka lisoniy qobilyatning tarkib topishini tushuntiruvchi fan deb qaraydilar. Tafakkur bu bilimni qabul qilish uni egallash jarayonidir. Bu esa o'z ichiga anglash, sezgi, mantiqni qabul qiladi. Kognitiv tilshunoslik uchun esa eng asosiy birlik tushunchadir.

Asosiy tafakkur kategoriyalari, jumladan, makon va zamon, borliq va jarayon, harakat va joylashuv, sabab va oqibat, xohish va intilish. Bu bilimlarni osonroq yodlab qolish va ta'tbiq etish uchun turli xil mexanizmlardan foydalanildi. Biroq til turli xil holatlarda har doim ham bir xil ma'no bermaydi ya'ni ma'no tafakkur manbalariga qarab turli xil usullarda ifodalanadi⁵.

⁵ Сайидирахимова, Н. Когнитив тилшунослик ва унинг вазифалари // V Global science and innovations 2019: Central Asia. International-scientific practical conference. — Astana, 2019. — Б. 25–29.

Til va tafakkurning rivojlanishi oqibatida ushbu kognitiv tilshunoslik fanida ham turli yo'nalishlar vujudga keldi: kognitiv grammatika, kognitiv stilistika, kognitiv semantika, jins tilshunosligi, etnolingvistika, kognitiv fonetika. Ular orasida kognitiv grammatika va kognitiv semantika alohida ahamiyatga ega.

Kognitiv grammatika atamasining ikkita ma'nosi bor. Keng ma'noda kognitive grammatika kognitive lingvistikaning sinonimidir. U tildagi bilishga oid harakatlar masalan: xotira, sezish, e'tibor va o'ylash kabilarida namoyon bo'ladi. Tor ma'noda esa kognitiv grammatika kognitiv lingvistikaning yo'nalishidir. Kognitive grammatikaning paydo bo'lish o'chog'ida Talmy va Langacker eng mashhurlari sanaladi. Grammatik kategoriyalar o'z ichida quyidagilarga bo'linishi sir emas: *birlik, juftlik, ko'plik...v.hk*, kognitiv kategoriyalar esa buni mana bunday davom ettiradi: *teng, toq, o'nlik, sanoqli*.

Kognitiv semantika – kognitiv tilshunoslikni dastlab o'rgangan olimlar bular psixolingvistlar sanaladi. Ular o'z tadqiqotlarida noverbal o'ylashning mavjudligini isbotladilar va shuningdek, inson miyasidagi konseptual tizimning mavjud yoki mavjud emasligi ustida bahslashganlar. Konseptual tizim doim o'zgarib turadigan va rivojlanib boradigan tushunchalardan iboratdir. Olimlar belgilarning insonlar tomonidan yaratilgan deb xulosa qilib, ular eng muhim axborotlarni yetkazib berish uchun xizmat qilishini ta'kidlashganlar. Lekin, ularning nazarida, konseptual tizim kattaroq va faqatgina uning kichikkina bo'lagi belgilar orqali ifodalanadi.

R.M. Frumkina fikricha, kognitiv semantika kognitiv psixologiya bilan uzviy bog'liqdir. Kognitiv semantika tilning ma'nosini insonlar miyasida qanday aks etishiga qarab belgilaydi yoki ifodalaydi. An'anaviy semantikadan farqli ravishda, kognitiv semantika lingvistik voqea–hodisalarni ekstra–lingvistik faktorlar ya'ni, asosan psixologik va ijtimoiy–madaniy faktorlarga tayanib o'rganadi.

Kognitiv semantikaga fan sifatida katta hissa qo'shgan olimlarning biri A.Vyerzbikadir. Uning ta'kidlashicha, belgilarni o'rganayotgan paytda, biz insonning konseptual tizimini o'rgana olamiz va uning uchun qaysi davrda qanday tushunchalar muhim ekanligini anglab olishimiz ham mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, insonning o'ylash jarayoni no verbal aks etadi va belgilar yordamida tushuniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fauconnier G., Turner M. Compression and Global Insight // Cognitive Linguistics.–2000.Vol.11.
2. Geeraerts D., Cuyckens H. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics – Oxford: Oxford University Press: 2007 – p 238.
3. George Lakoff and Mark Johnson. – Metaphors we live by.–London, Chicago: University Press, 2003 – p 49.
4. Internet sources Langacker R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction.– Boston: Oxford University Press, –2008.

5. Jackendoff R. *Semantics and Cognition*.—Cambridge, 1983.
6. Kroeber A., Kluckhohn K. *The Concept of culture*. Papers of the Peabody. — Museum, 1950.
7. Lakoff G. *Cognitive Semantics // Meaning and Mental Representations*.—Bloomington, 1988.
8. Lakoff G., Johnson M. *Metaphor we Live by*.— Chicago: University of Chicago Press, — 1980.
9. Lakoff L., Johnson M. *Metaphors we Live by*. Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1980. — P. 276.
10. Langacker R. *Concept, Image, Symbol*. Berlin: Mouton, — 1990
11. Langacker R. *Foundations of Cognitive Grammar*. Boston: Stanford University Press, — 1987.
12. Langacker R.W. *Why a mind is necessary: Conceptualization, grammar and linguistic semantics // Meaning and Cognition: A multidisciplinary approach*.—Amsterdam / Philadelphia, 2000.
13. Lee D. *Cognitive Linguistics. An Introduction*.—N.Y., 2002.
14. Webster's Third New International Dictionary (unabridged) and Seven Language Dictionary. — N.Y.: Encyclopedia Britannica, INC, Vol.1, 1981. — P. 1016 (WTNID).

Veb–saytlar ro'yhati:

1. [http:// www. philology. ru](http://www.philology.ru)
2. [http:// www. wikipedia.org](http://www.wikipedia.org).
3. [http:// www. Ziyonet.uz](http://www.Ziyonet.uz).
4. [http:// www. dissertation.com](http://www.dissertation.com).
5. [http:// www. thefreedictionary.com](http://www.thefreedictionary.com).